

על זמנו של המבשר המשיחי הראשון

הידוע מתימן

מרדכי עקיבא פרידמן

על מבשר משיחי בתימן, תפיסתו והמתתו בידי השלטונות, מסופר בכתב יד מן הגניזה (ENA 4011.11ab), שמהדורתו ראתה אור בספרי "הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד".¹ זוהי איגרת מהודרת אבל מקוטעת שנכתבה ונשלחה מתימן למנהיג יהודי בריסמכא, וכדרכם של קטעי הגניזה לא נשמר באיגרת כל פרט שאפשר להיתלות בו בפשטות כדי לקבוע את זמנה. אין בה לא תאריך ולא שם, לא שם הכותב ולא שם המקבל, וכמעט אין צריך לומר, אף לא שם הדמות המשיחית.

צורת הכתב תואמת אמנם את המקובל בתקופת הגניזה הקלסית. מתחילה עלתה בדעתי המחשבה שמא הדמות המשיחית הזאת היא אותו טוען למשיחות, שנהרג בשנת 1173 בערך, שעליו כתב הרמב"ם ב"איגרת תימן" וב"איגרת לחכמי מונפליה"; ועוד, שמא מכתב זה גופו נשלח ל"נשר הגדול", וממנו למד על רציחתו של הלז. אולם, כפי שנלמד מלשונות הפנייה, נמען המכתב היה כהן דווקא, והוא ככל הנראה הנקרא במכתב "גאונים", אשר כתב ארבעה-עשר (או שבעה-עשר; המילה הראשונה קרועה) "שערים". לאחר שקלא וטריא ארוכה ביני לבין עצמי שיערתי שאולי הכוונה לר' מצליח הכהן ראש ישיבת "גאון יעקב", ששימש ראש יהודי מצרים משנת 1127 עד שנת 1139. את ההשערה תמכתי בקטע של מכתב, שגיליתי שנכתב באותו כתב, ונשלח למנהיג אחר, ובו מברך הכותב את הנמען על שניצל מפורענות המושלים ומחמסם. על פי הסימנים שבתוכן המכתב ההוא שיערתי שהוא נשלח לר' שמואל בן חנניה, ששימש בנגידות (משנת 1140 עד שנת 1159) אחרי ר' מצליח, וכן שיער מו"ר הפרופסור ש"ד גויטיין ז"ל לפני כן.² כמעט לא הספיק ספרי הנזכר לצאת לאוויר העולם עד שעלה בידי לזהות, את כותבן של שתי התעודות ההן, על פי כתב ידו, והוא סעיד בן מרחב איש עדן. סעיד ידוע מארבעה מכתבים, שכתבם למצרים, אשר באים ב"ספר הודו" שהכין גויטיין. האחד, שיש בו משא ומתן מלומד על היתר עגונה, שבעלה טבע בים לא רחוק מתימן בדרכו להודו, נושא תאריך מדויק: "אדר ראשון תס"ז", היינו, אתס"ז לשטרות, שהיא שנת

1 הקיצורים הביבליוגרפיים באים בסוף המאמר. הכנתי את הרשימה הזאת בסיועה של הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם על שם יוסף וסיל מייזר באוניברסיטת תל-אביב.
2 המעשה במבשר המשיחי בא אצל פרידמן, עמ' 146-158; המכתב למנהיג השני, כ"י TS 16.63, שם, עמ' 158-160.

1156 לסה"נ.³ לדברי גויטיין היה סעיד זה רב העדה בעיר עדן, שהרי הוא בירר את פרטי ההלכה בקשר לעגונה. וכן הוא אומר "פתחת פי שרח דלך סבתין [=דרשתי]⁴ בבירור זאת שתי שבתות] בבית הכנסת במעמד נגידנו חלפון ירום הודו ויגדל כבודו ובמעמד הקהל ובמעמד חבירינו⁵ המגיעים מן מצרים".

באחד משלושת המכתבים האחרים מופיעות לבדן בשולי עמוד ב' שתי מילים, שלא הצלחתי לפי שעה למצוא קשר ביניהן לבין הכתוב בשאר הקטע, והן "עאם אתעא", דהיינו: אשתקד אתע"א לשטרות (1159/60 לסה"נ).⁶ דומני שאף התיבות הללו כתובות בכתב ידו של סעייד דנן, והוא כתבן אפוא בשנת אתע"ב לשטרות (1160/1 לסה"נ). לשני הקטעים האחרים אין שום תאריך. קטע של כתובה שנמצא בגניזה כתוב גם הוא, ככל הנראה, בכתב ידו של סעייד, ואף בו אין תאריך.⁷

נמצאנו למדים שסעייד בן מרחב הוא שכתב את האיגרת העוסקת במבשר המשיחי הנזכר (וזה שנשלחה, כמשוער, לנגיד ר' שמואל בן חנניה). שתי השנים הנזכרות או הנרמזות במכתביו האחרים, אתס"ז ואתע"ב לשטרות (שנת 1156 ושנת 1160/1 לסה"נ), מאמתות את השערתי בנוגע לזמנה של האיגרת ההיא והמעשה המשיחי שמסופר בה. לפי שעה אין בידנו לצמצם בקביעת זמן האירוע. השנים ההן ממוצעות בין סוף זמנו של ר' מצליח הכהן לבין שנת הריגתו של המשיח מזמן הרמב"ם, אף על פי שהתאריך האחרון קרוב יותר להריגתו של הלז מן התאריך הראשון לפטירתו של ר' מצליח. האם נשלחה האיגרת לר' מצליח, כמשוער, או לאחר? ושמא בכל זאת באותו משיח שמזמנו של הרמב"ם עסיקינו, ונשלחה האיגרת למנהיג כהן אחד, שאין אנו יודעים מיהו. יש לקוות שפתרון תעלומה זו עוד יימצא במחקר המתמשך בתעודות הגניזה.

- 3 כ"י PER H 161, יצא לאור אצל אשתור (פרסום זה נשמט בטעות אצל שקד). בשעת הפרסום של אשתור טרם נקבע, כנראה, מספר כתב היד באוסף, וגויטיין הוא שזיהה אותו – ספר הודו, פרק ב, תעודה 71. אשתור העתיק, כנרמזו בכתר מאמרו, את שנת התעודה כ"תס"ד, אולם האות האחרונה שבתאריך בבירור אינה ד' אלא ז'. אשתור לא פיענח את השם הנדיר "מרחב", המופיע בתעודה שלוש פעמים, וגויטיין הוא שקראו; השם אף מופיע בבירור בשלוש התעודות האחרות. עיינתי בתצלום התעודה הנזכרת פעמים רבות, אך הוא קטן בהרבה מן המקור, ומשתנה בכך מראה הכתב. רק בשעה שעיינתי בשלוש התעודות האחרות היכרתי בוודאות שסעייד זה הוא כותבן של האיגרת המשיחית וברכת ההצלה מן הפרענות.
- 4 אצל אשתור, עמ' 225: "התחלתי לברר זאת". גויטיין מציע לפרש "פתח פי" כאן במשמעות "חקר", "בדק"; משמעות זו רשומה אצל פיאמנטה, ב, עמ' 364. לי נראה יותר, כאמור, לתרגם "דרשתי" או "הרציתי"; וכן הוא אצל פיאמנטה, שם: "פתח עלי", הירצה על. אם אין כיוצא במשמעות זאת כלהגים ערבים אחרים, יש מקום לבדוק שמא אין בו חותם המונח הקבוע בתחילת מדרשים רבים, "פתח ר' פלוני".
- 5 תרגום שאילה מן הערבית, "אצחאבנא", והכוונה אנשי שלומנו, בני בריתנו, כלומר (הסוחרים) היהודים.
- 6 כ"י TS 12.216; שני הקטעים האחרים: TS NS 264.1, ENA 2741.4 (ספר הודו, פרק ו, תעודות 53-51).
- 7 כ"י TS 12.78; אני מקווה לפרסמו במקום אחר.

צוריס ביבליוגרפיים

א' שטרואיס, "מסע להודו (מכתב מעדן למצרים בשנת 1153 לספה"נ)", ציון ד (תרצ"ט), עמ' 217-231.	תור
ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, מסמכים מן הגניזה על סחר היהודים בהודו [עתיד לראות אור].	הודו
M. Piamenta, <i>Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic</i> , I-II, Leiden 1990-1991	מנטה:
מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב.	דמן
S. Shaked, <i>A Tentative Bibliography of Geniza Documents</i> , Paris-The Hague 1964	ד
אוסף E. N. Adler, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק.	Et
Papyrus-sammlung Erherzog Rainer, Österreichische Nationalbibliothek, Vienna	Pf
Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library	.